

ONA VAIČIULYTĖ-ROMANČUK

Varšuvos universitetas

Gervėčių šnektos vardažodinės ir dalyvinės kilmėsrieveiksmių daryba

I. Priesagų ir priešdėlių-priesagų vediniai.

Priesagos *-ai* (*-iai*)rieveiksmiai — tai kokybinių būdvardžių vediniai:

Mā motūtė *labaī plonaī, gražiaī* klēga ('kalba'), ē, – sāko, – tū *labaī storaī* klegi GP¹, Aīna gi jau vis, teīp *drašiaī* ir aīna GP, Tó ('ta') mergāitē liko *laimingaī* gyvėnt su sāvo tėvu GP, Ānas ... *smagiaī labaī* mýgo, jaū jāi sopėjo GP 'Jis ... stipriai labai spaudė, jau jam skaudėjo', Kāp mán prōvijo, taī žōdžiai *gūdiškaī* undėta GP 'Kai man pasakojo, tai žodžių *baltarusiškaī* įdėta', ne tēp jau *dzideliaī* ānas ir nusmānē JK 'ne taip jau labai jis ir pavargo'.

Formanto *-ai*rieveiksmiai *skersai, išilgai* senosios kartos kalboje įgavę kirčiuotą priesagą *-ō*:

išilgō nes'pjāuna, raīk'a *skersō* JK 'išilgai sunku pjauti, reikia skersai'.

Kitas priesagos *-iai* vedinių tipas — dalyvinės kilmėsrieveiksmiai. Sakysim, šnekteje vartojamas subūdvardėjęs dalyvis *degās, -anti*, n.g. *degā* 'karštas, -à, kāršta'. Formantas *-ai* pridedamas prie vad. ilgosios dalyvio formos:

Pircis tūri būcie *degunciaī* unkūrinta, cik tadū gādnaī išsipraūste 'Pirtis turi būti gerai prikūrėnta, tik tada gerai išsiprausite'.

Greičiausiai pagal analogiją iš dalyvių *sōpantis, gūlintis* ir keleto kitų padaromirieveiksmiai *sopanciaī* 'skaudžiai', *gulinčiaī*. Pastarasis eina daugiausia būdinio *gūli guliunciaī* 'guli gulinčiai' dalimi.

Šios priesagosrieveiksmių pamatiniu žodžiu gali būti ir adaptuotas lietuvų šnektos fonetinėms normoms skolinys iš slavų kalbų (viena leksema ar sintaksinė konstrukcija):

Anksti rýto rytēlio *kriuglaī* saulālē tēka GM (brus. *крыгла* 'apskritai'), Tu, duktēla, *drēnaī* ganaī GP (brus. *дрэнна* 'blogai'), Liēk swejkā, Tamāra, *szczyreī* buciūoju TS

(brus. *шчыра* 'širdingai'), Išsižiō(k), – sako, – *gadnāi* tai dūosiu ciēlų GP 'Išsižiok, – sako, – gerai, tai duosiu visa' (lenk. *godnie* 'gerai, tinkamai'), Ė tō meškā labai *macnāi* unrištā GP 'O ta meška labai stipriai įrišta' (brus. *моцна* 'stipriai'), Liŋkim krutėc *szczeslywaī*, gerōs szejkātōs Tāwo szejmynėlai TS 'Linkime dirbti laimingai...' (brus. *шчасліва* 'laimingai'), Cik kāp išeisi, vienu kraštū aīk ir aīk *prōsta* GP 'Tik kai išeisi, vienu krantu eik ir eik tiesiai' (brus. *проста* 'tiesiai'); prisvālgiau *davaliāi* 'prisivalgiau iki valios, sočiai' (plg. brus. *да еснi* 'iki valios, labai daug').

Gervėčių apylinkėse vartojamas vienas-kitas priešdėlinės-priesaginės darybos rieveiksmis, padarytas iš būdvardžio arba daiktavardžio su priešdėliais *po-*, *at-* ir kirčiuota priesaga *-o*:

ko atsigulei paskerso? JK. Šuvā kap ārkerė, tai tās *atsikiniō*, *atsikiniō* iš atšlaimo ir *bėgc* 'Šuo kaip urgztelėjo, tai tas *atbulas*, *atbulas* iš kiemo, ir bėgti'.

II. Vardažodžių ir sintaksinių konstrukcijų adverbializacija.

Vardažodžių (daiktavardžių) linksnių formų rieveiksmėjimas nagrinėjamas R. Mikulsko straipsnyje [2003]. Linksnio perėjimas į rieveiksmių klasę siejamas su jo objektinės formos visišku išnykimu ir vartojimu adverbine reikšme kaip pagrindine [Paulauskienė 1989, 55, plg. Mikulskas 2003, 77 ir toliau]. Kaip viena iš pagrindinių rieveiksmių sintaksinių ir semantinių ypatybių nurodomas jų negebėjimas turėti derinamųjų pažyminių [Laigonaitė 1957, Ulvydas (red.) 1971, 426; cit. pagal: Mikulskis 2003, 78]. Linksnių vartojimo adverbine reikšme Gervėčių šnektoje pavyzdžių pateikiama J. Kardelytės monografijoje [1975, 95–98].

Šiame straipsnyje bus pateikti kai kurie senųjų vietininkų rieveiksmėjimo atvejai. Nors šie linksniai, ypač iliatyvas, rytų aukštaičių tarmėse vartojamas kaip paradigmintis linksnis [Zinkevičius 1980], tam tikruose kontekstuose ryški šių linksnių adverbinė reikšmė:

daī *namie* būmū 'dabar namie būnu' JK, *namieje* likis vienas 'namie likęs vienas' JK, Aī Blādzius *mūsūk* naktūis? 'Ar Vladas pas mus nakvos?', Žiūri: kaulū ne *žemēn*² sviedė, nē kuī – runkōvėn kitōn GP 'Žiūri: kaulū ne žemyn (ant žemės) metė, nei kur – į rankovę antrą', prasseī *šōnan* 'pasitrauk į šoną' JK, išvārai tu kācinū *orañ*, suvė(jo) visi draugēn, neskūbin, niēkas gi nevāro *kaklañ*.

Be pateiktų lokatyvinės ir direktyvinės reikšmės vartojimo atvejų, suprieveiksmėjusiomis vietininkų formomis reiškiamas:

a) laikas:

liūtanū 'vasario mėnesį', *mōrčiuj* 'kovo mėnesį';

b) tikslas:

Jaū kur kām liēpē *darbañ*, tai aīna GP, Ōi, – sako, – kap nōriu *laukañ*, – sako *viedzma* tō GP 'Ōi, – sako, – kaip noriu atlikti gamtinį reikalą, – sako ragana ta';

c) būdas:

aīna *pirmagaliu ašvaciōn* 'eina atbulas', *Rēkia gvōltan*, ir *rēkia*, ir *rēkia* GP 'Rēkia garsiai, graudžiai, ir rēkia, ir rēkia', rugiai *vienas vienañ*, kàp *siena* 'rugiai labai gražūs (auga), kaip *siena*' JK, kàp *unsiaržetėjo gi*, *verkia*, *rausci*, *vientarōn ir vientarōn* 'kai įsierzino gi, verkia, rauda, be paliovos', *dazbūvo má susiēdai vienañ galañ* 'nusigyveno mano kaimynai iki paskutinio', *Tas rōpes nūskasē, tuos ropieniūs krūvōsan* sudėjo GP.

Skolinių iš slavų kalbų iliatyvo formos vartojamos adverbine reikšme kaip slavų kalbų prielinksnių konstrukcijų invariantai:

Ir *atvažavo māno Kazys svōtuosan* 'Ir atvažiavo mano Kazys piršlybų' TS (brus. *y cswamy* 'pirštis'), *Kap viēncin* ('į bažnyčią tuoktis', plg. rus. *udem nod veneu* 'tuokiasi') *važiūoja*, tai visiems dūoda išgért šimtų grāmų GP, *Aš būsiu kūnigas, ē jūs atkit par mañ spāviedin* GP '... o jūs eikite pas mane išpažinties' (lenk. *do spowiedzi* 'išpažinties'), *Ėmē zopōsan*, kad turēt jau pērsimainyt GP 'Ėmē atsargai, kad turēt jau pasikeisti' (brus. *y zanic* 'atsargai'), *Noglōsan* (plg. lenk. *nagle* 'netikėtai') *aš prigėriau, noglōsan aš priēdžiau* GP 'Kam, kokių galų aš prigėriau, kam aš priēdžiau'.

Tarp būdo prieveiksmių galima išskirti kelis darybinius tipus, kurių derivatų pamatas yra prielinksnių konstrukcijos. Lietuvių kalbotyroje lyg ir nėra termino šio tipo dariniams — nekaitomiems žodžiams pavadinti. Vardažodžių (daiktavardžių) derivatams, kurių pamatu eina prielinksnių konstrukcijos, taikomas paradigm(iz)cijos terminas [Urbutis 1978, 284; Smetona 2005], tačiau šio termino negalime taikyti nekaitomų žodžių darybos būdai pavadinti.

Iš prielinksnių konstrukcijos padarytas prieveiksmis paprastai igauna kirčiuotą priesagą *-i* arba *-ui*:

Pakēpkit dūonos pakepaliuki, – *bakanāicius tōkius* GP 'Pakepkite duonos po kepalikuą, – kepalėlius tokius', *parubli mōka un dzienōs* 'po rublį moka per dieną' JK, *papori sūveinam*, nu ir *lākiam* 'po porą sustojame, na ir lekiame (toks žaidimas) JK, *Kasdziēn va ir nusravėju patrupuci*, *paazeli* 'Kasdieną va ir nusiravėju po truputį, po eželę', *Padalijo vaikām pakiaušini* 'padalino vaikams po kiaušinių'; *krūtām panedėli*, *pamėnasci* 'dirbame mainais kas antrą savaitę, kas antrą mėnesį', *Krutė(jo)m pėrdzieniui* 'Dirbome kas antrą dieną',

arba galūnė numetama:

Tadū aīna, tadū klaūso ažkarīt GP 'Tada eina, tada klauso kartu'.

-i formanto paradigminiai dariniai, kaip rodo pavyzdžiai, vartojami šnektoje iteratyvine, kartojamąja reikšme.

III. Sudėtiniai prieveiksmai.

Gervėtiškių vartojami sudėtiniai prieveiksmai, kurių pamatiniais žodžiais eina lietuvių kalbos leksemos — tai seniausių šnekotos leksikos klodų žodžiai. Daiktavardis juose dažniausiai trumpinamas, pavyzdžiui:

nulėkė *staciugalviais* 'nulėkė stačia galva', *uñtarudzien* aina linų ravėcia 'antrą dieną eina linų ravėti' JK, *kitundzien*, *trėciundzien*, *kec* 'virtundzien Velykų 'antrą, trečią, ketvirtą Velykų dieną', aną vis turi būc' *pirmagalj* 'ji vis turi būti priekyje', *Tuokart* aš tį nebuvaū JK, Tadū ir *kitokart* apėjo 'Tada ir kitą kartą apėjo' GP, *kazdienom* vis aik ir aik 'kasdien vis eik ir eik' JK, *Šuñdzia* nedėlia ir itai māno dzienā ļaiškū 'Šiandien sekmadienis, ir tai mano ļaiškū diena' TS, *Šiūdzie* šunim veršj pardaviau 'šiandien šunimis veršj pardaviau' GP, *šiuñdz* 'mūm gyc' 'šiandien mums ganyti'.

Skoliniai iš slavų kalbų šiųrieveiksmių sudedamąja dalimi eina rečiau:

Tuočės ('tuomet', plg. brus. *uac* 'laikas', lenk. *czas* 'tp.') važiuoja pōnas GP.

IV. Analitinės darybosrieveiksmai.

Analitinės darybosrieveiksminis vadiname tiekrieveiksminio ir kitos klasės žodžio konstrukcijas, pvz.:

Ė mā va su keturiais pirštais šākės, aš taū *kap ragi* ('kaipmat') pravėrsiu 'O mano va su keturiais smaigaliais šākės, aš tave kaip matai perversiu' GP, Iñkite kiŗvį ir *kap ciktai* ('kai tik') gaidys gālvų iškiš, jau aŗgiedōs, tep tadū, – sāko, – ir kiŗskite gaidj GP,

tiek ir adverbinės reikšmės prielinksnių konstrukcijas:

Ānas iš *kartō* ('iškart') ėmė atsigulė, aŗmigo, išsimiegōjo GP.

Surinkta medžiaga parodo, jog didžiąją dalį Gervėčių šnekoje vartojamų analitinės sandarosrieveiksmių sudaro skoliniai iš slavų kalbų. Slavų kalbų prielinksnių arrieveiksmių konstrukcijos adaptuojamos lietuvių kalbos šnekoje dviem būdais: vartojamas slavų kalbų sintaksinės konstrukcijos invariantas, pvz.:

Aina anā *kap kartas* ('būtent', plg. brus. як раз) jau tuo paciū keliū GP, Kryszczynās norėjo daryc *galy liūto* ('vasario pabaigoje', plg. lenk. w końcu lutego 'tp.') TS, Oi tu šermūli putini, tu *šoni kėlio* ('šalia kelio', plg. lenk. 'obok drogi' 'tp.') stovėjai GM, Šiomet pas mūs būvo ļabj šļapjā vāsara tai visi darbaļ sūstysė *un rudenio* TS ('... visi darbai susitelkė į rudenį', plg. lenk. na jesieñ 'į rudenį'),

arba šiųrieveiksmių sudedamąja dalimi eina slavų kalbų leksema, pvz.:

Ānas iš *rėšto* ('iš paskutinių', plg. brus. p̃suma 'tai, kas liko, liekana', lenk. reszta 'tp.'), iš visū sāvo, kiek ānas jau turėjo, dalijosi GP.

SUTRUMPINIMAI

brus. — baltarusių kalbos

lenk. — lenkų kalbos

rus. — rusų kalbos

tp. — tas pats, taip pat

n.g. — niekatrosios giminės forma

- GM — Daniliauskienė V., Razmukaitė J.G. (sud.), 2003: *Gervėčių melodijos*. Vilnius.
 GP — Seselskytė A. (sud.), 1997: *Gervėčių pasakos*. Vilnius.
 JK — Kardelytė J., 1975: *Gervėčių tarnė (Fonetika ir morfologija)*. Vilnius.
 TS — Судник Т.М., 1975: *Диалекты литовско-славянского пограничья. Очерки фонологических систем*. Москва.

IŠNAŠOS

¹ Šnektos duomenys, cituojami iš šaltinių, kur jie pateikiami be kirčio ženklų [GM, GP, TS], sukirčiuoti šio straipsnio autorės. Tarniniai duomenys iš monografijos TS — tai gervėtiškių lietuvių rašytinės kalbos pavyzdžiai. Straipsnyje jie pateikiami originalia rašyba. Siekiant tarninius tekstus pateikti kuo vienodesne grafika, iš monografijos JK išrašytų šnektos duomenų fonetinė transkripcija transliteruojama. Šnektos duomenys, kurių šaltinis nenurodytas, užfiksuoti Gervėčių apylinkėse straipsnio autorės.

² Šio ir kai kurių kitų daiktavardžių iliatyvo formos, vartojamos žemaičių tarnėse perციiciencyvine reikšme, naujuose kalbotyros darbuose vadinamos postverbais [Mikulskas 2003], plg. [Girdenis, Kačiušienė 1986].

LITERATŪRA

Girdenis A., Kačiušienė G., 1986: Paraleliniai reiškiniai latvių ir šiaurinių lietuvių veiksmožodžio sistemose, *Kalbotyra XXXVII(1)*. Vilnius, 21–27.

Laigonaitė A., 1957: *Vietininkų reikšmė ir vartoseną dabartinėje lietuvių kalboje*. Vilnius.

Mikulskas R., 2003: Postverbų problema, *Acta Linguistica Lituanica XLIII*. Vilnius, 71–96.

Paulauskienė A., 1989: *Gramatinės lietuvių kalbos vardažodžių kategorijos*. Vilnius.

Smetona A., 2005: Pagrindinių darybos būdų skyrimo klausimu, *Linguistica Lituanica LII*. Vilnius, 83–90.

Tuomienė N., 2006: Dėl prielinksninių konstrukcijų plitimo periferinėse Varanavo šnektose, *Acta Baltico-Slavica XXX*. Vilnius, 427–438.

Ulvydas K. (red.), 1971: *Lietuvių kalbos gramatika*, t. 2. Vilnius.

Urbutis V., 1978: *Žodžių darybos teorija*. Vilnius.

Zinkevičius Z., 1980: *Lietuvių kalbos istorinė gramatika*. Vilnius.

E-mail: a.romancuk@uw.edu.pl

2008 m. gruodis

ANA ROMANCH'UK

Adverbs Derivation from Nominatives and Participles in the Lithuanian Dialect of Gervėčiai

This article discusses several types of adverbs derived from nominatives and participles in the Lithuanian dialect of Gervėčiai. The main types of derivation are as follows: derivation with affixes, and adverbialisation of prepositional constructions and noun cases. The types of adverbs selected are typologically indiscrete or Lithuanian and mixed Slavonic.